

O KRYTYCE RETORYCZNEJ – UWAGI WSTĘPNE

Krytyka retoryczna w szerszym ujęciu określana jest jako podejście badawcze ukierunkowane na analizę i interpretację działań symbolicznych w środowisku komunikacyjnym. Wywodzi się z potrzeby orientacji w złożoności ludzkiego doświadczenia oraz z naturalnej skłonności człowieka do tworzenia symboli i kształtowania za ich pośrednictwem otoczenia (Burke 1945). Ta szeroka perspektywa ujawnia postawę badawczą, której korzenie sięgają początków teoretycznych refleksji nad retoryką. Dopiero jednak w XX wieku krytyka uzyskała tożsamość metodologiczną i została wyodrębniona jako autonomiczne podejście badawcze (Black 1978; Kuypers red. 2009). Zanim na trwałe wpisała się w metodologiczną infrastrukturę współczesnych badań humanistycznych, funkcjonowała jako naturalne narzędzie analitycznej recepcji tekstów. Wynikało to z dwoistej natury samej retoryki, która realizowała się równocześnie w dwóch wymiarach: *docens* oraz *utens*, czyli teorii i praktyki (Vickers 1988; Jasinski 2001).

Wariant *docens* retoryki odnosi się do refleksyjnego, teoretycznego wymiaru sztuki słowa. W tym ujęciu retoryka dostarcza narzędzi analitycznych do badania i rozpoznawania w tekstach kategorii wypracowanych w systemie retorycznym. Dzięki temu krytyk uzbrojony w aparat pojęciowy może eksplorować struktury tekstu, pytając o takie aspekty, jak skuteczność przekazu, kompozycja argumentacji, zasoby stylu czy właściwości performatywne przekazu. Kluczowym celem tej perspektywy jest pytanie o efektywność komunikatu zarówno w potencjalnym, jak i faktycznym oddziaływaniu na odbiorców. Retoryka w wariantcie *docens* umożliwia zatem pogłębioną analizę wypowiedzi jako elementu procesu komunikacyjnego.

Z kolei wariant *utens* to praktyczny wymiar retoryki, domena rzemieślnika słowa i stratega komunikacji, który koncentruje się na wykorzystaniu zasad i technik retorycznych do tworzenia przekazów. Obejmuje kreatywną stronę retoryki, która odnosi się do umiejętności budowania komunikatów spełniających określone cele i odpowiadających na konkretne potrzeby odbiorców i kontekstu. W tym sensie *utens* to przestrzeń zastosowania wiedzy teoretycznej w praktyce twórczej.

Istotne jest jednak to, że obie te perspektywy – *docens* i *utens* – pozostają nierozdzielnie związane. Retoryka jako sztuka zawiera w sobie komponent auto-refleksyjny, co oznacza, że zarówno w praktyce, jak i w teorii zawsze uwzględnia aspekt krytyczny. Krytycyzm wyrasta z samego pnia retoryki, ponieważ każde działanie komunikacyjne implikuje potrzebę oceny jego skuteczności, etyczności oraz potencjalnych konsekwencji. W wymiarze epistemologicznym retoryka stanowi fundament refleksji nad tym, jak symbole (wśród nich język) wpływają na relacje społeczne, budowanie wspólnot i kształtowanie opinii.

Poważną zmianą i naruszeniem homogeniczności *docens–utens* stało się otwarcie na nowe modele krytycyzmu, które bardzo szeroko rozwinęło inwencję badaczy, zachęcając ich do poszukiwań różnych soczewek interpretacyjnych. Wiek XX stał się okresem budowania zróżnicowanych metod w obrębie teorii retoryki. Punktem wyjścia do wyłaniania się specyficznych metod analizy był esej Herberta Wichelnsa *The Literary Criticism of Oratory* (1925), który ustrukturyzował procedury krytycznej refleksji retorycznej, osadzając je w ramach klasycznego systemu (Bendrat 2016). Renesans zainteresowania retoryką w XX wieku był ściśle związany z rozwojem tzw. Nowej Retoryki, którą współtworzyli Kenneth Burke (1945, 1950, 1966), Chaim Perelman i Lucie Olbrechts-Tyteca (1969), Wayne C. Booth (1961), Richard Weaver (1983), Lloyd Bitzer (1968), Edwin Black (1978) oraz Stephen Toulmin (1958). W dalszych dekadach kierunek ten został rozwinięty przez takich badaczy, jak Michael Leff, Thomas B. Farrell, Celeste Condit, Barbara Warnick, Raymie McKerrow czy Sonja K. Foss, którzy poszerzyli zasób narzędzi analizy o wątki etyczne, kulturowe, feministyczne i pragmatyczne.

Szczególnie istotny wkład w poszerzenie ram współczesnej krytyki retorycznej wniósł Kenneth Burke, który rozbudował aparat poznawczy retoryki, wprowadzając pojęcie symbolicznego nakłaniania (*symbolic inducement*). Zdefiniował retorykę jako proces wpływania na odbiorców poprzez symbole i znaki (1945). Według Burke’a retoryka nie dotyczy jedynie argumentowania

czy perswazji, ale obejmuje głęboką identyfikację między nadawcą a odbiorcą, opartą na wspólnych wartościach, przekonaniach i języku. Koncepcja **identyfikacji** stała się kategorią funkcjonalną dla retoryki, wypierając w tej roli klasyczne pojęcie perswazji.

Włączenie tych pojęć do krytyki retorycznej otworzyło pole do bardziej wielowymiarowych analiz procesów komunikacji, wykraczających poza tradycyjne elementy klasycznego systemu. Krytyka retoryczna włączyła do obiegu analitycznego również manewrowanie symbolami w szeroko rozumianej komunikacji, wzbudzanie emocji, badanie motywacji i tworzenie więzi społecznych. W ujęciu funkcjonalnym teoria i krytyka tworzą dynamiczną relację (teoriokrytyki), która służy jako narzędzie organizujące słownik analityczny oraz legitymizujące sam akt krytyczny (Wilson 2020).

Jednym z głównych celów krytyki retorycznej u jej zarania było ocenianie efektywności przekazu, czyli dociekanie, w jaki sposób komunikat spełnia założone funkcje perswazyjne oraz czy faktycznie oddziałuje na odbiorców (Black 1978). Śledzenie mechanizmów wpływu, które prowadzą do utrwalania bądź zmiany istniejących przekonań, jest szczególnie istotne w kontekście komunikacji publicznej, politycznej i medialnej, gdzie przekazy retoryczne służą do wzbudzania poparcia lub oporu¹. W tym sensie krytyka retoryczna może pełnić funkcję interwencyjną – nie tylko jako rezultat analizy tekstu, ale też jako akt intelektualnego sprzeciwu wobec znormalizowanych ram interpretacyjnych i schematów myślenia, które są utrwalane i współtworzone przez dominujące formy komunikacji.

Kolejnym zadaniem krytyki retorycznej jest analiza sposobów, w jakie przekazy odzwierciedlają i kształtują wzorce kulturowe oraz normy społeczne. Przekaz retoryczny niesie bowiem nie tylko jawne treści, ale również ukryte założenia, wartości i ideologie, które współtworzą jego głębsze znaczenie. Krytyka retoryczna tropi te elementy, odsłaniając obecne w komunikacie wzorce kulturowe i ich wpływ na formowanie społecznych przekonań i tożsamości (Charland 1987). Tego rodzaju analiza nie może obyć się bez świadomości lokalnego i ideowego osadzenia badacza – tzw. „zaangażowanego

¹ Mogą też służyć do demobilizacji oraz promowania obojętności czy też bierności politycznej, co klasycznie postrzegano jako cechę wyróżniającą reżimy autorytarne („rób, co chcesz, o ile nie mieszasz się w politykę”) – za tę odpowiedź dziękuję recenzującemu książkę prof. Bartoszowi Hordeckiemu.

intelektualisty” (Foucault 1980), którego działalność interpretacyjna uwikłana jest w konkretne warunki instytucjonalne i społeczne.

Współczesna krytyka retoryczna otwiera się przy tym na inne prądy badań nad dyskursem, takie jak krytyczna analiza dyskursu (KAD), analiza feministyczna, postkolonialna, queerowa czy ekokrytyczna (Fairclough 1995; van Dijk 2009; Wodak, Meyer red. 2001/2009). Dzieli z nimi przestrzeń badawczą, podejmując refleksję nad językiem jako narzędziem władzy, ideologii i społecznej zmiany, jednocześnie dysponując własnym, wypracowanym przez tradycję zbiorem narzędzi interpretacyjnych. Narzędzia te są współcześnie rozwijane w dialogu z innymi podejściami metodologicznymi (McKerrow 1989; Ono, Sloop 1992; Jasinski 2001).

1.1. WACHLARZ KRYTYK

Różnorodność metod w krytyce retorycznej sprawia, że samo podejście badawcze można określić jako otwarte, oferujące szeroki wachlarz narzędzi analitycznych. Podręczniki do krytyki retorycznej (Andrews 1983; Foss 2009; Kuypers 2005; Rybacki, Rybacki 1990; Campbell, Huxman, Burkholder 2014; Hart, Daughton, LaVally 2018) zawierają metody zarówno popularne, często praktykowane przez badaczy, jak i nowatorskie, wymagające odpowiedniego przepracowania i rozpoznania specyfiki wybranego narzędzia analitycznego. W literaturze anglojęzycznej wyróżnia się od kilkunastu do ponad dwudziestu typów krytyk retorycznych, zależnie od przyjętych kryteriów klasyfikacyjnych (Foss 2009; Kuypers 2005; por. Lichański 2011). Na tej liście znajdują się m.in.: krytyka klastrowa, pentadyczna, narracyjna, ideologiczna, feministyczna, postkolonialna, ekokrytyczna, wizualna, metaforyczna, dramatyczna, psychoanalityczna, socjolingwistyczna, queerowa czy afrocentryczna. Każda z nich opiera się na odmiennych założeniach teoretycznych i odpowiada na inne pytania dotyczące tekstu, kontekstu i odbiorcy. Bogactwo tych propozycji otwiera przestrzeń dla refleksji nad tym, z jakich perspektyw patrzymy na zjawiska retoryczne i jakich narzędzi używamy, by je przybliżyć naszemu rozumieniu. Wśród najczęściej przywoływanych metod, opisywanych w większości podręczników, znajdują się m.in.:

- ◆ krytyka metaforyczna, która koncentruje się na analizie metafor jako narzędzi kształtujących sposób postrzegania rzeczywistości w badanym artefakcie (Burkholder, Henry 2009),

- ◆ krytyka narracyjna, która koncentruje się na strukturze przyczynowo-skutkowej przekazu i odsłania mechanizmy wpływu opowieści na emocje i przekonania odbiorców (Fisher 1984; Rowland 2009),
- ◆ krytyka feministyczna, która umożliwia analizowanie kwestii płci i władzy w przekazach, bada, jak retoryka wspiera lub podważa stereotypy płciowe i przyczynia się do kształtowania społecznych ról kobiet i mężczyzn (Campbell 1989, Nudd, Whalen 2009: 257–284),
- ◆ krytyka ideologiczna, która skupia się na demaskowaniu ukrytych przekonań i ideologii, pozwala ujawnić, jakie wartości i założenia są zakodowane w przekazach, które pozornie mogą wydawać się neutralne (van Dijk 1998; McGee 1980),
- ◆ krytyka dramatyczna, umożliwiająca analizowanie komunikacji jako dramatu społecznego, w którym uczestnicy odgrywają określone role, a ich działania wynikają z napięć, konfliktów oraz potrzeby symbolicznego oczyszczenia; bada, jak retoryka kształtuje społeczne postrzeganie winy, odpowiedzialności i odkupienia (Burke 1941; Anderson, King, McClure 2009: 143–164),
- ◆ krytyka pentadyczna, która koncentruje się na analizie pięciu elementów retorycznej sytuacji: aktu, sceny, agenta, środka i celu. Pozwala odkryć, jakie elementy są akcentowane, a jakie pomijane przez autora komunikatu, tym samym odsłaniając ukryte strategie perswazyjne oraz sposoby definiowania rzeczywistości społecznej (Burke 1945; King 2009: 165–180),
- ◆ krytyka fantazmatyczna, która opiera się na teorii *symbolic convergence* Ernesta Bormanna i umożliwia badanie tego, jak grupy tworzą wspólne wyobrażenia i symbole (*fantasy themes*), które kształtują ich grupowe wartości i wizje świata (Bormann 1972, 1982; Szurek 2019).

Każda z wymienionych metod koncentruje się na innych aspektach analizowanych artefaktów, co składa się na obraz złożonej metodologicznie i wielowymiarowej dziedziny refleksji nad komunikacją. Różnorodność podejść w krytyce retorycznej sprawia, że łączy pola wspólne z innymi dyscyplinami humanistycznymi i społecznymi, które również badają teksty kultury, narracje, ideologie czy procesy komunikacyjne (Lichański 2011). Krytyka wchodzi bowiem w bliskie relacje z socjologią, medioznawstwem, językoznawstwem oraz literaturoznawstwem, co pozwala na znaczne poszerzenie jej możliwości analitycznych i interpretacyjnych.